

12

Fra Dessau til Berlin: Landjøder, hofjøder og oplysningsfolk

Den traditionelle jødiske historieskrivning har ikke noget mere yndet motiv til at beskrive nyere tids begyndelse end den fjortenårige Moses ben Mendels vandring fra hans hjemby Dessau til Berlin i 1743. Sønnen af en torahskriver fulgte sin lærer, rabbineren David Fränkel, for at kunne fortsætte sit talmudstudium. Som alle sine trosfæller måtte han ved landegrænserne betale *Leibzoll** og underlægge sig andre diskriminerende love. Han fik kun opholdstilladelse i Berlin, fordi den velhavende fabrikant Isaak Bernhard ansatte ham som huslærer. I løbet af få år blev Moses ben Mendel en af oplysningens mest betydende filosoffer, der som Moses Mendelssohn kunne glæde sig over et nært venskab med Gotthold Ephraim Lessing og en stor anerkendelse fra Immanuel Kant.

I fremstillingen hos den første moderne jødiske historiker, Isaak Markus Jost, betød Mendelssohns entré udtræden ”af det tætte mørke, der omgav den samlede jødedom; morgenrøden af en smuk dag” brød frem. Var Mendelssohn for Jost en ny Moses, så var han for Heinrich Heine en moderne Luther, der reformerede jødedommen.

* *Leibzoll* var en lejdeaftagelse, som jøder skulle betale ved passage af territoriale toldgrænser i Det Tyske Rige (tilsvarende afgifter fandtes i flere andre europæiske lande) for deres personlige beskyttelse. Da begrebet også fandt anvendelse på fortoldning af kvæg, blev *Leibzoll* betragtet som særlig ydmygende. *Leibzoll* blev ophævet i begyndelsen af det 19. århundrede. (O.a.)

Mellem tiggerjøder og hofjøder

Lysen brød ikke så uventet gennem mørket, som Jost og andre historikere gerne ville have det. Forandringerne for det 18. århundredes tyske jødedom begyndte tidligere og langsommere. Mendelssohn oplevede ved sin ankomst til Berlin en anden jødisk menighed end den, han havde forladt i Dessau. I de tyske områder var det 18. århundredes jødiske samfund ikke så meget kendetegnet ved religiøse konflikter som ved sociale. På den ene side stod de få hofjøder, der havde oplevet en social opstigen, hvilket tidligere knap havde været anset for muligt og ofte blev de respektive herskeres nære fortrolige; på den anden side tiggerjøderne, som drog fra sted til sted og var henviste til deres trosfællers velvilje. Herimellem befandt sig størstedelen af det jødiske samfund, som efter fordrivelsen fra byerne og på grund af konkurrencen inden for handel for det meste var begrænset til små pantelånsforretninger samt til handel med kvæg.

At det ikke kun var mænd, der var erhvervsaktive, fremgår af erindringerne af Glikl bas Juda Leib, som hun selv kaldte sig, eller Glueckel von Hameln, som de senere udgivere kaldte hende. Glikl var datter af to handlende fra Hamburg. I 1660 blev hun i en alder af fjorten år gift med Chajim ben Josef fra Hameln. Selv om parret fik fjorten børn, arbejdede Glikl i sin mands handelsforetagende. Da hendes mand døde i 1689, videreførte hun først forretningen alene, senere sammen med sin anden ægtemand Hirsch Levy fra Metz i Lothringen, som imidlertid førte familien ud i økonomisk ruin. Ud af de første udførlige erindringer, som vi har fra en jødisk kvinde, får vi ikke kun meget at vide om forretningslivet, men også om legender og familiehistorier. Det bliver også tydeligt, at i tidligere nyere tid kunne en del jødiske kvinder tilegne sig jødisk og verdslig uddannelse, at de studerede særlig kvindelitteratur (for det meste kompendier af bibeltekster, historiske legender og bønner) og tog del i det religiøse liv.

I det 17. og 18. århundrede skulle den absolutistiske stats økonomiske politik få en afgørende indflydelse på jødernes skæbne. Merkantilismen udpegede overskud på handelsbalancen som statens hovedinteresse, og dette overskud forsøgte man at opnå ved at øge statsindtægterne og ved at begunstige indvandring af fremmede, for så vidt disse var til økonomisk nytte for landet. Religiøse motiver trådte i forhold til de økonomiske interesser derimod stadig mere i baggrunden. Erkendelsen, at jøder kunne være nyttebringende borgere for staten, slog stadig stærkere igennem og førte til dannelsen af en ny økonomisk elite blandt Centraleuropas jøder.

Da den kejserlige autoritet blev reduceret som en følge af Tredivårskrigen, og de talrige mindre fyrstendømmer til gengæld øgede deres magt, måtte disse finde erfarne folk, som kunne forestå møntvæsenet og leverancer til hærene, være forpagtere af erhvervsvirksomheder med statsmonopol, samt varetage den økonomiske vækst og centralisering af fyrstendømmernes territorier. Disse folk kom i øvrigt til at udgøre en neutral faktor i kampen mellem stænderne, idet de udgjorde en gruppe, som ikke selv havde mulighed for at opnå magt. I denne situation var jøderne herskernes ideale partnere. ”Hofjøderne” var indstillede på, også i de vanskeligste tider, at fremskaffe alle former for varer, fra slagtekvæg til smykker. De havde allerede under Tredivårskrigen vist sig at være vigtige leverandører til hærene. Rådigheden over de formuer, der var nødvendige for at opnå titler, var ikke mindre vigtig. Uden kreditten fra sin hoffaktor Berehnd Lehmann ville August den Stærke formentlig ikke være blevet polsk konge, og uden hjælpen fra Leffmann Behrens ville Ernst August af Hannover næppe være blevet kurfyrste. En fyrste kunne beskæftige talrige hofjøder. Hos August den Stærke var der ansat hofjøder fra 35 af Frankfurts jødiske familier. Omvendt skete det også ofte, at en hoffaktor var ansat ved flere forskellige hoffere. Frankfurterbankieren Moses Löb Isaak Kann var for eksempel ansat i Mainz, Würzburg, Bamberg og Wien. Det var selvfølgelig kun et lille mindretal af velhavende jøder, som på denne måde gjorde karriere, men i det 17. og 18.

århundrede fandtes disse ved talrige fyrstehoffer. Ofte var det dem, som efter fordrivelserne atter udgjorde kernen i en jødisk menighed, hvortil kom deres familiemedlemmer, tjenestefolk og de for den jødiske livsførelse nødvendige erhverv som rabbiner, lærer og slagter. Som regel optrådte de også som repræsentanter for deres menighed. De oprettede og finansierede jødiske institutioner som talmudskoler og hebræiske trykkerier. På den ene side nød de særlige privilegier som det at kunne bo uden for ghettoen, ikke at skulle betale *Leibzoll* og at være ligestillet med kristne handlende på markeder. Ofte havde de endog tilladelse til at bære våben. De havde direkte adgang til fyrsten, men var også udleveret til disse på nåde og unåde. Det forekom, at selv fyrster, som vidste at værdsætte jødernes tjeneste, tillod sig grove løjer: For eksempel skar August den Stærke foran et middagsselskab egenhændigt skægget af sin hofjøde Berend Lehmann.

Det udløste imidlertid altid den største bekymring, hvis den fyrste, hvis gunst man havde nydt, døde. I det øjeblik kunne bladet vende sig radikalt, og gårdsdagens yndling kunne næste dag tjene som syndebug. Det kendteste tilfælde af et sådant skifte var skæbnen for Joseph Süß Oppenheimer (1698-1738). Han blev af hertugen af Württemberg Karl Alexander i 1732 udnævnt til hoffaktor og steg inden for kort tid til at blive sit lands vigtigste minister. Efter Karl Alexanders død blev folkets vrede mod hertugen rettet mod hans hofjøde, som blev arresteret og dømt til døden for underslæb og andre forseelser. Hans spektakulære endeligt var lige så atypisk for rollen som hofjøde som hans hastige opstigen, men dette illustrerer klart den usikre situation, som hans trosfæller i selv de højeste positioner befandt sig i.

Ofte var hofjøder beskæftiget i deres fyrstehus over flere generationer og virkede herunder ikke sjældent som talsmænd for deres trosfæller. Det var kun i undtagelsestilfælde, at hofjøderne gennem deres livsførelse og deres bolig uden for ghettoen fjernede sig så langt fra den jødiske menighed, at de knap havde berøringspunkter med denne. For det meste havde de tætte relationer til

menighederne, og de medvirkede til disses konsolidering. Men deres vidtgående privilegier adskilte dem fra de jævne menighedsmedlemmer. Hyppigt var de ikke underlagt den rabbiniske jurisdiktion, men den fyrstelige hofdomstol, havde til enhver tid adgang til landsherren og skulle ikke udrede den diskriminerende *Leibzoll*, som ved de talrige grænseovergange ud over for deres trosfæller ellers kun skulle betales for kvæg. Et relativt højt antal af deres efterkommere konverterede til kristendommen.

Ofte lykkedes det dem, trods alle bestræbelser, ikke at afværge risici – således som det var tilfældet ved fordrivelsen fra Wien i 1670. Alt i alt er hofjødernes betydning for den europæiske økonomi ofte blevet overvurderet. De var ganske vist en del af det merkantilitistiske system, som imidlertid ikke ville være brudt sammen uden dem. Rige kristne handelsfamilier som for eksempel Fuggerne rådede over langt større kapital. Hofjøderne var et vigtigt element i ændringsprocessen i det jødiske samfund på tærsklen til nyere tid, men på ingen måde det eneste. I mange byer såsom Königsberg, Magdeburg og Breslau indebar tilflytning af hofjøder og deres familier stiftelse af nye menigheder, og mange andre menigheder blev væsentligt styrket. Men på den tid var der også andre motiver til at bringe jøder til landet, som tilfældet med pfalzgreve af Sulzbach Christian August viser det. Pfalzgreven indrettede af interesse for den kristne fortolkning af kabbala et hebræisk trykkeri og lagde hermed grundstenen til en jødisk menighed.

Bosættelsen af jøder ét sted i markgrevskabet Sulzbach førte også til etablering af yderligere menigheder. Således opstod der i den til Sulzbach-området hørende mindre by Floß, som havde markedsrettighed, en selvstændig jødisk menighed, der var typisk for de jødelandsbyer, som vi også kender fra andre egne. Jøder og kristne levede i højere grad ved siden af hinanden end med hinanden. Også uden ghettomure eksisterede der ofte en synlig adskillelseslinie. Eksempelvis kunne en flod eller en gade afgrænse den kristne del af landsbyen fra den jødiske. I Floß var ”Jødebjerget”, der i 1736 første gang officielt blev betegnet sådan, det sted, hvor den jødiske

befolkning boede, mens de kristne boede nede i landsbyen. De var to adskilte forvaltningsstrukturer. Den jødiske bosættelse på Jødebjerget i Floß var udelukkende underlagt jurisdiktionen fra de pfalz-sulzbach'ske regeringsmyndigheder i Sulzbach. Til langt ind i det 19. århundrede udgjorde den en politisk autonom kommune med egne kommuneorganer, forstandere og deputerede, egne natvægtere og eget brandværn.

De fleste berøringspunkter opstod i erhvervslivet. Næsten alle jøder i Floß var omvandrende handelsmænd, og deres kunder kristne. Da konkurrencen også de jødiske handlende imellem var meget stor, opdeltte Sulzbach-regeringen i 1719 egnen i forskellige handelsdistrikter, hvori kun én handlende måtte virke. Disse distrikter kunne blandt de jødiske handlende arves, sælges, pantsættes, byttes eller deles. Ifølge overleveringen respekterede de kristne naboer fuldt ud det andet kultområde, undertiden deltog de endog i festligheder, som imidlertid ikke sjældent blev tilskrevet magiske funktioner. Således hændte det undertiden, at kristne bønder mente, at jødiske kultgenstande havde særlig betydning for deres kvægs frugtbarhed. Man så noget, men forstod lidt, og derfor overlevede de mærkværdigste legender om spiselovene og om jødiske begravelsesriter helt ind i det 20. århundrede.

I tidlig nyere tid levede størstedelen af de tyske jøder på landet og var dér organiseret i såkaldte landjødskaber, der omfattede alle familieoverhoveder i et område. De bestemte først og fremmest over fordelingen af de ofte trykkende skattebetalinger og udpegede deres landrabbiner og forstander, hvem repræsentationen udadtil påhvilede. Der var ikke noget, der svarede til den østeuropæiske *schtetl*. Kun i det sydlige Baden og i Schwaben var der større jødiske menigheder med flere hundrede medlemmer, som i få tilfælde udgjorde halvdelen eller endog flertallet i en mindre by, som for eksempel i Rexingen, Gailingen og Ichenhausen. Som regel bestod de jødiske menigheder kun af få familier og var spredt over store områder. Man benyttede ofte afsides liggende begravelsespladser. Markplaner viser ”jødeveje”, hvoraf nogle var opstået som følge af

det religiøse krav om at have korte og afgrænsede veje til benyttelse på sabbaten. Men oftest var det diskriminerende love som *Leibzoll* og *Totenzoll** samt frygten for antijødiske angreb fra naboerne, som førte til udviklingen af disse veje.

De sydtyske såvel som de elsasske jøder udviste mange særegenheder, som var ukendte for de østeuropæiske jøder. De talte en vestjiddisch-dialekt (tidligere betegnet som jødisktysk eller jødetysk), som ganske vist havde meget tilfælles med de østeuropæiske jøders sprog, men som også udviste betragtelige afvigelser i såvel ordforråd som udtale. En del traditioner såsom *Holekraasch* (en ceremoni til navngivning af et barn), torahvimplen (bemalede stofbånd til omvikling af torahrullen) og memorbøgerne, hvori navne på afdøde menighedsmedlemmer samt menighedens skikke blev fastholdt, var afgrænsede til det sydtyske område. Også i deres kostvaner adskilte de sydtyske jøder sig fra de østeuropæiske. De tilberedte kosherversioner ud fra deres omgivers retter, fra sursteg over *Knödel* til *Stollen* og *Zwetschgendatschi*. Derimod kendte de tyske jøder ikke til *Gefilte Fisch*, *Bagel* eller *Blintzes*, der alle er yndede østeuropæiske retter. For alle jøder var det derimod vigtigt at fremstille særlige sabbatmåltider, som man fredag eftermiddag satte i ovnen (ofte i det stedlige bageri) og atter tog ud om lørdagen, for madlavning på sabbaten var forbudt. Den kendteste af disse retter var *Tscholent*, en sammenkogt ret af bønner, byg, kød og kartofler. I Sydtykland var den ret, der blev kaldt *Schalet* (som senere skulle blive foreviget af Heinrich Heine i: ”*Schalet schöner Götterfunken ...*”), derimod en sød ret. Sydtyske jøder kaldte ikke deres sabbatmåltid for *Challe*, men for *Barches*. Ligesom der imellem de polske jøder var store forskelle i skikke, udtale, liturgi og kost, adskilte også de badiske jøder sig fra de schwabiske, og de elsasske fra de frankiske. I liturgien holdt eksempelvis de hessiske jøder sig til den traditionelle liturgi fra Frankfurt, mens de frankiske jøder fulgte liturgien fra Fürth.

* *Totenzoll* – i lighed med *Leibzoll* kunne myndighederne også afkræve en afgift, hvis den døde på vej til begravelsespladsen passerede en toldgrænse. (O.a.)

Frankfurt, Prag og Berlin

Ved indledningen til det 18. århundrede var der kun få byer med større jødiske menigheder; blandt disse var de siden middelalderen kontinuerligt bestående menigheder i Prag, Frankfurt am Main og Worms, samt de hurtigt voksende menigheder af nyere dato i Hamburg, Berlin, Mannheim, Hanau og Fürth. I Frankfurt var der i 1462 med den tvangsmæssige anbringelse af alle jøder i *Judengasse* opstået det, som et halvt århundrede senere i Venezia skulle få navnet ghetto: Et kvarter udelukkende beboet af jøder, som de ikkejødiske autoriteter kunne låse udefra. Hermed kom byer som Frankfurt og Venezia, Prag og Rom til at adskille sig fra de fleste byer med jødiske indbyggere i Central- og Østeuropa, hvor jøder ganske vist boede nær ved hinanden, men dog ikke blev tvunget ind bag mure med aflåste porte. Trods de snævre leveforhold voksede den jødiske befolkning i Frankfurts *Judengasse* støt: Fra først 110 registrerede beboere til 250 i år 1250, til 1200 tres år senere og til 3000 i år 1610. Da ghettoen ikke måtte udvides, klarede man sig – som i Venezia – med opdeling af husene samt med tilbygning af flere etager. På den tid befandt menigheden i Frankfurt sig i en blomstrende udvikling økonomisk som kulturelt. Rabbinderne i Frankfurt, såsom Joseph Juspa Hahn og Jesaja Horowitz, samt talmudskolerne og den rabbinske domstol nød stor anseelse i hele Europa. De konflikter, som ulmede under overfladen, kom imidlertid til udbrud i 1614, da pøblen under anførsel af Vincenz Fettmilch stormede ghettoen, plyndrede huse og forretninger og drev jøderne ud af byen. På kejserens befaling blev urostifterne arresteret og i 1616 henrettet. Derpå kunne jøderne vende tilbage. Det var dog først med de napoleonske troppers indtog, at ghettomurene i Frankfurt faldt.

I Centraleuropa blev Frankfurt overskygget af én jødisk menighed, og det var Prags. Den böhmiske metropol havde allerede i middelalderen været et betydende centrum for jødisk eksistens, men først i det 16. århundrede udviklede Prags jødeby, som den derværende ghetto blev betegnet, sig til at blive midtpunktet for

jødisk eksistens i Europa. Sit kulturelle højdepunkt nåede den ved overgangen til det 17. århundrede under kejser Rudolf II. Ikke kun vigtige finansfolk som Mordechai Meisel, som lod jødebyen nyopføre, og Jacob Bassevi von Treuenburg, der som den første jøde af habsburgerne blev ophøjet til adelsstanden, havde forbindelser til hoffet. Højt respekterede var også astronomen David Gans og rabbiner Juda Löw ben Bezalel (kaldet ”*der Hohe Rabbi Löw*” eller Mahara), til hvem legenderne om skabelsen af Golem, det kunstige menneske, senere knyttedes. Ved begyndelsen af det 18. århundrede hørte næsten hver fjerde indbygger i Prag til den jødiske menighed.

Denne succeshistorie forsøgte Maria Theresia med sin religiøse nidkærlighed at gøre en ende på. Den 18. december 1744 underskrev hun et dekret, ifølge hvilket alle jøder inden udgangen af januar 1745 skulle forlade Prag og fem måneder senere hele Böhmen. Som anledning hertil tjente rygter om, at jøder skulle have sympatiseret med de preussiske tropper, som under Den Østrigske Arvefølgekrig i en periode havde holdt Prag besat. Reaktionen fra Prags jøder på den overhængende fare er et eksempel på aktiv diplomatisk handlen og viser, at jøderne også uden en egen politisk entitet kunne agere politisk. Menighedsældstene udfærdigede en rundskrivelse, som med største hast blev sendt til trosfæller i Wien, Frankfurt, Amsterdam, London og Venezia samt til hoffaktorene Wolf Wertheimer i Augsburg og Bendit Gumperz i Nijmegen. De fleste af adressaterne sendte straks kopier af skrivelsen videre til Mantua og München, Hannover og Hamburg. Blot to uger efter, at fordrivelsesanordningen var blevet underskrevet, havde – midt om vinteren – snesevis af jødiske menigheder i hele Europa fået detaljeret underretning om, at tusinder af jøder stod i fare for at blive fordrevet. Solidaritetsfølelse, men også frygten for at skulle give de fordrevne asyl i egne ofte overbefolkede menigheder, drev dem til effektive foranstaltninger. Bendit Gumperz i Nijmegen bad den engelske konge om hjælp; i Amsterdam mødtes en fælles delegation af sefardiske og ashkenaziske udsendinge med repræsentanter for Generalstænderne, der straks gennem deres ambassadør rettede

en klage til hoffet i Wien; Wolf Wertheimer bad sin svoger Moses Kahn, der stod i tjeneste hos fyrstebiskoppen af Mainz, om at intervenere hos denne, mens Wertheimers søn Itzig ledte en delegation til ærkebiskoppen af Bamberg, bror til fyrstebiskoppen af Mainz. Resultatet af alt dette var, at en måned efter anordningen var der ved hoffet i Wien indgået hovedsageligt økonomisk begrundede tillkendegivelser til fordel for jødernes forbliven fra den engelske og danske konge, fra de nederlandske Generalstænder, fra fyrstebiskoppen i Mainz, fra senatet i Venezia, fra magistraten for byen Hamburg, ja selv fra Maria Teresias mor.

Nogle af afsenderne var de kurfyrster, som skulle beslutte, hvorvidt kejserkronen skulle gå til Maria Teresias mand Franz af Lothringen. For at opnå dette måtte hun opnå kurfyrsternes gunst og udskød derfor fordrivelsen af jøderne fra Böhmen for i sidste ende helt at tilbagekalde den. De, der allerede var blevet fordrevet fra Prag, fik tilladelse til at vende tilbage. Succesen af denne aktion viste to ting: For det første, at de jødiske samfund ikke passivt var blevet udsat for forfølgelse, og for det andet, at den politiske vind i midten af det 18. århundrede var drejet i deres favør.

Også fremkomsten af en jødisk menighed i Berlin i slutningen af det 17. århundrede skal ses i en bredere sammenhæng. Efter at jøderne i 1573 var blevet fordrevet fra Mark Brandenburg, skulle der gå et århundrede, før de atter fik tilladelse til at bosætte sig dér. Endnu under den Store Kurfyrstes, Friedrich Wilhelm af Brandenburg, herredømme voksede menigheden i Berlin og nåede i året for hans død i 1688 et antal på fyrrer familier. Bosættelsespolitikken var knyttet til merkantilistiske interesser og var klart defineret. Kun velhavende indvandrere, der beskæftigede sig med handel, måtte komme. Betingelserne for de jødiske indvandrere var langt mere restriktive end for de hugenotter, som på samme tid fik adgang. Kun ét barn per familie kunne få lov til at blive; de var udelukket fra lav; og gudstjenester skulle finde sted i private rum. Menigheden voksede alligevel støt og nåede i

år 1700 allerede 117 familier. Fjorten år senere indviede den i Heidereuthergasse sin første synagoge.

Retsforholdene i Brandenburg skelnede også i anden halvdel af det 18. århundrede stadig mellem forskellige grupper af mere eller mindre privilegerede jøder. Det reviderede generalprivilegium og reglement, som Frederik II i 1750 udstedte, skelnede mellem seks klasser: De ”generalprivilegerede” kunne erhverve huse og grunde og i undtagelsestilfælde endog borgerret; men først og fremmest kunne de uden begrænsninger bosætte sig i de boligområder, der var godkendt til jøder. Den anden gruppe af ”ordinære beskyttelsesjøder”^{*} havde derimod ikke ret til frit at bosætte sig, og deres status kunne ikke arves af et barn. De ”ekstraordinære beskyttelsesjøder” blev modtaget på grundlag af deres ”nyttige erhverv” som læger, optikere eller kobberstikkere, og de måtte kun ”tillægge” sig et barn, hvis dette besad mindst 1000 talere. I den fjerde gruppe var menighedsfunktionærerne inklusive rabbineren samlet. Herunder befandt sig de ”tolererede jøder”, som skulle have beskyttelse fra en protektor for at få opholdstilladelse. De måtte kun gifte sig med et medlem af de øverste klasser. Og endelig udgjordes den sjette gruppe af de ”generalprivilegeredes” tjenestefolk, der kun måtte blive, så længe deres arbejdsforhold eksisterede. Hvad der gjaldt for Brandenburg, gjaldt stort set også for de øvrige tyske områder: Antallet af jøder skulle holdes lavest muligt, hvorimod deres økonomiske nytte skulle optimeres.

Moses Mendelssohn og indledningen på den jødiske oplysning

Moses Mendelssohn blev ramt af de diskriminerende love lige som sine mindre prominente trosfæller. Tyve år efter hans ankomst gav Frederik II ganske vist den da allerede berømte filosof og nære

* Beskyttelsesjøde” (*Schutzjude*) er et begreb, som stammer fra en middelalderlig anordning for Det Tysk-romerske Rige, og som satte jøderne under kejserens beskyttelse mod betaling af gebyrer. (O.a.)

ven af digteren Gotthold Ephraim Lessing status som ”ekstraordinær beskyttelsesjøde”, men heri var ikke omfattet retten for hans efterkommere til at bosætte sig. Efter at Mendelssohn havde begivet sig på vej fra Dessau til Berlin, studerede han ikke blot Talmud, men i hemmelighed også sprog, filosofi og litteratur. Han begyndte snart selv at skrive filosofiske afhandlinger; hans kendteste var det i 1767 udkomne *Phädon*.^{*} Blandt lærde opnåede han større anerkendelse, end nogen jøde tidligere havde opnået det i Tyskland. Her var der i oplysningens tidsalder sket en ændring i synet på jøderne, som først og fremmest er knyttet til navnet Gotthold Ephraim Lessing. Allerede i sine unge år havde Lessing med sin enakter *Die Juden* (1749)^{**} plæderet for deres samfundsmæssige integration. Tredive år senere bekræftede han dette mere komplekst og mere succesfuldt i *Nathan der Weise*,^{***} der havde Mendelssohn som forlæg.

Denne Mendelssohn, hvis uattraktive ydre – han var lille og pukkelrygget – på mange virkede som en antijødisk stereotypi, blev nu anerkendt som ligeberettiget i filosofiske kredse og kunne brillere i den akademiske konkurrence. Men ikke nok med det: Personlige venskaber var nu ikke mere afhængige af religiøs bekendelse. Venskabet mellem Mendelssohn og Lessing er blot et eksempel; også med forlæggeren Friedrich Nicolai knyttede Mendelssohn et hjerteligt venskab. Alligevel var der blandt de venligt stemte fortsat forbehold på grund hans fastholden af jødedommen. I modsætning til Spinoza, den første moderne jødiske filosof, forblev Mendelssohn knyttet til sit trossamfund. Han var dets fortaler i situationer med trusler og holdt fast i de jødiske religionslove. Det Preussiske Akademi vægrede sig i en handling af selvcensur ved at anbefale ham som medlem; gentagne gange blev han opfordret til at lade sig døbe.

* Dansk oversættelse ved Peter Andreas Heiberg i 1779: ”Phædon eller om Sjælens Udødelighed i tre Samtaler”.

** Dansk oversættelse ved P. Top Wandal i 1772: ”Jøderne: et Lystspil, i en Act”.

*** Dansk oversættelse ved Knud Lyhne Rahbek 1799: ”Nathan den Viise: dramatisk Digt i fem Optog”. (ny oversættelse ved Villy Sørensen: ”Nathan den vise: et dramatisk digt i fem akter”. Vandkunsten, 2010).

I 1769 sendte schweizerteologen og vennen Johann Caspar Lavateret et brev til Mendelssohn, hvori han opfordrede ham til enten offentligt at gendrive kristendommen eller til at slutte sig til den. I et diplomatisk svar betonedede Mendelssohn, at jødedommen ikke var nogen missionerende religion, og at det lå ham fjernt at bringe tilhængere af andre konfessioner væk fra deres tro. For alle troende findes der et liv efter døden, argumenterede han. Religion - således håbede Mendelssohn at kunne afslutte diskussionen - var en privatsag og burde holdes væk fra den offentlige debat. Først i 1783 brød han denne tavshed og offentliggjorde sit mest betydende religionsfilosofiske værk *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judenthum*. Baggrunden for dette værk var gentagne opfordringer til, at han offentligt skulle fremlægge sin religiøse stillingstagen.

Jerusalem er opdelt i to dele. I første del, der bygger på sin tids naturretsteorier, drejer det sig om det generelle forhold mellem stat og religion. Mendelssohn kræver heri en streng adskillelse af begge områder og indrømmer ingen retsbeføjelser til religiøse instanser; hverken kirke eller jødiske menigheder har i henhold hertil ret til at kræve eller gennemtvinge religiøse pligter. I bogens anden del gør Mendelssohn et forsøg på at definere jødedommen som åbenbaret lov, og ikke kun som åbenbaret religion. I jødedommen er der i modsætning til kristendommen ingen dogmer, ingen trosgrund-sætninger, ingen teologi, som ubetinget må accepteres. Derimod besidder jødedommen en lov, der af Gud blev åbenbaret Moses på bjerget Sinai, altså påbud og forbud, der regulerer det daglige liv, og som skal følges, om end kun på frivilligt grundlag! Forløsningen hænger hermed mindre sammen med tro end med handlen.

Mendelssohn var overbevist om, at de tyske jøder måtte blive en del af det tyske samfund og den tyske kultur. For at opnå dette måtte de først tilegne sig det sproglige grundlag. Mens han afviste jiddisch som kaudervælsk, antog han helt og holdent det hebræiske sprog og udgav i 1758 det første moderne hebræiske tidsskrift *Kohelet Musar* ("Moralprædikanten"). Men frem for alt gjaldt hans opmærksomhed det tyske sprog, på hvilket han skrev de fleste af sine

værker. Han tøvede heller ikke med at dadle Frederik den Store for, at denne benyttede sig af fransk frem for tysk. Under Mendelssohns ledelse blev der udarbejdet oversættelser af Pentateuch og andre dele af den hebræiske Bibel til højtysk – med udførlige kommentarer (*biur*), men i hebræisk skrift, da de fleste tyske jøder ikke kunne læse andre bogstaver. Traditionelle rabbinere anklagede Mendelssohn for at vanhellige den Hellige Skrift som lærebog i det tyske sprog.

Omkring Mendelssohn dannede der sig snart en kreds af ligesindede jødiske oplysningsfolk, hvoraf de fleste var kommet til Berlin fra Polen og andre dele af Østeuropa. De assisterede ham i hans mangeartede foretagender. Allerede hos generationen før disse oplysningsfolk var der begyndt at aftegne sig forandringer i det jødiske samfund. Rabbinere klagede over, at religionslovene, især blandt bybefolkningen, ikke længere blev overholdt samvittighedsfuldt; menighedsforstandere påtalte praksis med i strids spørgsmål at henvende sig til ikkejødiske domstole; moralvogtere betragtede mistænksomt den afslappede omgang mellem enkelte jøder og kristne. Men i første halvdel af det 18. århundrede var dette blot forsøg på at bryde ud af den gamle orden uden at udkaste et koncept for et nyt samfund. Dette skete på systematisk vis først med Mendelssohns og hans kampfællers generation, de såkaldte *maskilim* (det jødiske ord for ”oplysningsfolk”, *haskalah*, oplysningen, er afledt af det hebræiske *sechel*, ”forstand”).

Der eksisterede nu for første gang en bevægelse, der forsøgte at modernisere det jødiske samfund og – for så vidt det var muligt inden for rammerne af de stadig diskriminerende love – at integrere det. Til dette formål måtte der skaffes undervisningsinstitutioner og publikationsorganer. Maskilim oprettede de moderne ”friskoler” – den første åbnede i Berlin i 1778 -, hvor der blev undervist ikke blot i religiøse, men også i verdslige fag. Tidsskriftet *Ha-Meassef* (”Samleren”), som var på hebræisk og dermed rettet mod en kulturel elite, udkom med afbrydelser mellem 1784 og 1811. Det indeholdt en bred mangfoldighed af artikler om bibeleksegese og

naturvidenskab, poesi, fortællinger og beretninger om aktuel jødisk levemåde. Fra 1806 udkom også oplysningsfolkernes tysksprogede tidsskrift, *Sulamith*, som reflekterede det i store dele af den jødiske befolkning allerede indtrådte sprogskifte.

Generationen efter Mendelssohn kunne i forbindelse med integrationen i det tyske samfund ikke længere se det selvfølgelige i at fastholde de jødiske religionslove. Også omverdenen havde forandret sig. Tolerance og oplysning veg for ny nationalfølelse og romantik. Den ”anden”, hvad enten han var jøde eller franskmænd, blev atter betragtet med skepsis; for minoriteter var tilpasning nu på dagsordenen.

David Friedländer, en elev af Mendelssohn og den vigtigste repræsentant for jøderne i Berlin omkring århundredeskiftet, tilbød i 1799 provst Teller at konvertere til den protestantiske kirke, såfremt han ikke skulle hylde de kristne dogmer, der blev afvist som irrationelle. Dette tilbud blev selvfølgelig afvist. Men de fleste af Mendelssohns børn – med sin hustru Fromet Guggenheim fik han ti børn, hvoraf seks overlevede – havde ikke disse skrupler og konverterede efter deres fars død. En af hans børnebørn, Felix Mendelssohn-Bartholdy, blev døbt som barn og komponerede nogle af den protestantiske kirkemusiks mest indtryksfulde stykker. For denne generation drejede det sig nu først og fremmest om retslige og politiske fremskridt i kampen om ligeberettigelse, som også ved begyndelsen af det 19. århundrede stadig syntes at ligge langt ude i det fjerne.